

ԱՂՎԱՆԻՑ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍՈՒԹՅՈՒՆԸ X ԴԱՐԻ ԵՐԿՐՈՐԴ ԿԵՍԻՆ

Մելանյա Բալայան

Պատմական գիտությունների թեկնածու

Արցախի պետական պատմաերկրագիտական թանգարանի տնօրեն

IX դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում վերականգնվել էր ինքնուրույն պետականությունը՝ հանձինս Բագրատունյաց թագավորության, որը, սակայն, թշնամաբար տրամադրված արաբա-բյուզանդական պետությունների միջև գոյություն ունեցող քաղաքական մրցակցության պայմաններում չէր կարող կայուն լինել, քանի որ այն ուղղված էր նաև հայ իշխանների քաղաքական միության դեմ: Արդյունքում պետականության գլուխ կանգնած Բագրատունի թագավորներն ստիպված էին պարբերաբար պայքարել Հայաստանի հզորացմանը խոչընդոտող և հարևան տերությունների կողմից հովանավորվող կենտրոնախույս ուժերի դեմ: Այնուհանդերձ, ստեղծվեցին հայկական մի շարք իշխանություններ, որոնք աստիճանաբար ձեռք էին բերում թագավորության կարգավիճակ: Դրանց շարքին էր պատկանում Աղվանքի կամ Հայոց Արևելից կողմանց իշխանությունը, որի գլուխ կանգնած Բագրատունիները ևս ձեռք էին բերել թագ կրելու իրավունք՝ հանձին Բագրատունի Համամ Արևելցու¹: Այս փաստին անդրադարձել է նաև Կոնստանտին Ցուկերմանն իր «Կովկասյան Աղվանքը 10-րդ դարում» ուսումնասիրության մեջ²:

Քաղաքական այս մասնատումը, բնականաբար, լուրջ վտանգ էր ներկայացնում նաև եկեղեցական հաստատության մասնատման համար: IX դարի վերջին Աղվանից «ինքնակոչ» կաթողիկոսների հայտնվելը հոգևոր առաջնորդության գլուխ, թվում է, հենց ասվածի վկայություններից է: Սակայն, հիմք ընդունելով աղբյուրների հաղորդած տեղեկությունները, հարկ է նկատել, որ Աղվանից եկեղեցին շարունակաբար մնաց որպես Հայոց եկեղեցուն ենթակա արքեպիսկոպոսություն:

902 թվականին վախճանվում է Աղվանից կաթողիկոս Հովհանը և կաթողիկոս է ձեռնադրվում Սիմեոն Բ-ն՝ (902-923թթ.): Առկա բոլոր աղբյուրները դրականորեն են խոսում վերջինիս գործունեության վերաբերյալ: Սակայն Սիմեոն Բ-ի կաթողիկոսությունը նսեմացնող մեկ հանգա-

¹ Տես՝ Հ.Ա.Հարությունյան, *Հայաստանը 9-11-րդ դարերում*, Եր., 1959, էջ 31:

² Constantin Zuckerman, *L'Albanie caucasienne au X siècle*, Travaux et Mémoires 13, Paris, 2000, p. 563-592.

մանք գոյություն ունեն. նա ձեռնադրությունն ստացել էր իր միայն ենթակա եպիսկոպոսներից և ոչ ընդունված կարգի համաձայն՝ Հայոց կաթողիկոսից: Նույն իրավիճակն էր նաև նրան հաջորդած Փառիսոսի Տեր Դավիթ եպիսկոպոսի (923-930թթ.)՝ Մեծ Կողմանքի եպիսկոպոս Տեր Սահակի (930-948թթ.) ժամանակներում:

Ստ. Օրբելյանը, խոսելով Սյունյաց և Աղվանից եկեղեցական թեմերի հիշյալ շրջանում գոյություն ունեցող հարաբերությունների մասին, նշում է, որ «էր կաթողիկոս յԱղվանս Սահակ անուն, որ հոգևորական սիրոյ կապակցութեամբ յարակցեալ էր Տեառն Յակոբայ. և էին միմեանց համախոհ և յոյժ մերձաւոր»¹: Պատմիչը դրական է գնահատում երկու հոգևոր թեմերի «խիստ մոտ» հարաբերությունը, եւ, միաժամանակ ներկայացնելով դրա օբյեկտիվ պատճառները, որնէ ականարկ չի կատարում հիշյալ թեմերի մերձեցումը վերագրելու՝ որպէս Հայոց Աթոռից անջատվելուն ուղղված ձեռնարկում:

948 թվականին Հայ Աղվանից Սահակ կաթողիկոսին հաջորդեց Գարդման գավառի եպիսկոպոս Տեր Գագիկը (948-958թթ.): Ինչպէս Մ.Ղասխուրանցին, այնպէս և Կ. Գանձակեցին, տարաբախտաբար, Տեր Գագիկի գործունեության վերաբերյալ առանձին տեղեկություններ չեն հաղորդում, որի պատճառով և ստիպված ենք բավարարվել միայն Ստ. Օրբելյանի հաղորդած տեղեկություններով, որոնք պահանջում են քննական մոտեցում ունենալ խնդրո առարկա հարցի կապակցությամբ, քանի որ նույն աղբյուրի մեջ կան հակասական տեսակետներ:

Պատմագիրը նշում է, որ «Եւ յետ Սահակայ առաջնորդէր Գագիկ՝ եղբայր նորին. և սա առաւել համարձակեալ էր ի սէր միաբանութեան ընդ Յակոբայ՝ Սիւնեաց եպիսկոպոսի»²: Իսկ Անանիա Մոկացին գրել է. «...վախճանէր ապա կարծեալ հայրապետն Աղուանից՝ Սահակն կոչեցեալ, և թողոյր փոխանակ ինքեան զհարազատ իւր՝ զԳագիկ՝ նովին թերակատար ձեռնադրութեամբն, զոր ինքն ունէր առանց սրբոյ Լուսաւորչին և մերոյ աթոռակալացն. այր համեստ և գեղեցկադէմ և չափաւոր հասակաւ»³: Ա.Մոկացու նաև հետագա շարադրանքից կարելի է նկատել, որ հայոց հայրապետը, այնուամենայնիվ, չէր թաքցնում իր

¹ Ստ. Օրբելյան, Պատմութիւնն Նահանգին Սիսական, Թիֆլիս, 1911, էջ 274:

² Ստ. Օրբելյան, էջ 274:

³ Տեառն Անանիայի Հայոց կաթողիկոսի յաղագս ապստամբութեան տանն Աղուանից որ ընդ ժամանակս յեալ իցե ձեռնադրութիւնն արտաքոյ տուրբ լուսավորչի աթոռոյն, Յավելուած Արարատի, 1897, մարտ, էջ 133:

համակրանքը Հայ Աղվանից Գազիկ կաթողիկոսի նկատմամբ, որը նույնպես անօրինական ձեռնադրություն ընդունած կաթողիկոսների թվին էր պատկանում:

Ահա այսպես, Հովման եպիսկոպոսից սկսած՝ Աղվանից կաթողիկոսական աթոռին մեկը մյուսի ետևից բազմեցին կաթողիկոսներ, որոնք իրենց օրինական ձեռնադրությունը չէին ստացել հայոց հայրապետից: Պահպանված աղբյուրներում Հայ Աղվանից հիշյալ կաթողիկոսների ձեռնադրությունը ենթակա եպիսկոպոսներից գնահատվում է որպես Հայոց եկեղեցական ընդհանուր օրենքին հակասող երևույթ, քանի որ ընդունված կարգի համաձայն, նրանք պետք է ձեռնադրություն ստանային հայոց հայրապետներից, մի կարգ, որ գոյություն ուներ եկեղեցական հաստատության հիմնադրման պահից ի վեր:

Արդարև, այս իմաստով Աղվանից հիշատակված կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակասող ձեռնադրությունը պետք է համարել անընդունելի, անգամ դատապարտելի քայլ, քանի որ այն իր հերթին կոառնար արաբա-բյուզանդական կողմերի՝ Հայաստանը քաղաքականապես մասնատելուն ուղղված քաղաքականության իրագործման լուրջ խթան:

Հայ ժողովրդի պատմությունը շարահարող վարդապետ-պատմիչները սերունդներին ավանդել են այն պարզ ճշմարտությունը, որ ազգի հզորության աղբյուրը նրա հոգևոր ու բարոյական միասնության մեջ է: Եվ այդ գիտակցությամբ էլ մեր հոգևոր նվիրապետներն աշխատել են հնարավորինս կայուն պահել ժողովրդի հոգևոր-բարոյական միասնությունն անգամ քաղաքական մասնատվածության պայմաններում, հիշյալ ասպարեզում ամեն մի, թեկուզև աննշան խախտում որակելով որպես դավաճանության համահավասար արարք: Բայց և միաժամանակ պետք է նկատել, որ նրանք հաճախ անտեսում էին երկրում տիրող քաղաքական իրավիճակը և միանգամայն անգիջում կեցվածք ընդունում եկեղեցական թեմերի ինքնուրույն գործունեության նկատմամբ: Այս տեսանկյունով կարելի է մեկնաբանել նաև X դարի սկզբին ստեղծված կացությունը, երբ Հայ Աղվանից կաթողիկոսները պարզապես ստիպված էին ձեռնադրություն ընդունել միայն ենթակա եպիսկոպոսներից, քանի որ նույն ժամանակներում աստանդական վիճակում էին հայտնվել նաև Ամենայն Հայոց հայրապետները՝ Մայր Աթոռին սպառնացող քաղաքական արհավիրքների պատճառով: Այդպես էին Քևորգ Բ Գառնեցու /877-897թթ./, Մաշտոց Եղվարդեցու /897-898թթ./, Հովհաննես Դրասխանակերտցու

/898-929թթ./, Ստեփանոս Բ Ռշտունու /929-930թթ./, Թեոդորոս Ա Ռշտունու /930-941թթ./ ժամանակներում¹:

Թերևս տվյալ ժամանակների հետ առնչվող մի շարք փաստարկներից պետք է նկատել, որ Հայոց եկեղեցու արևելյան թևի կաթողիկոսների ընդունված կարգին հակառակ՝ ձեռնադրությունը բացատրվում է լոկ քաղաքական աննպաստ պայմաններով. աստանդական վիճակում հայտնված Ամենայն Հայոց կաթողիկոսի կողմից ձեռնադրություն ընդունելու անհնարինության և կամ, երբեմն մեծ դժվարությունների հետ կապված լինելով, բայց ոչ Հայոց եկեղեցուց անջատվելու միտումով: Հիշյալի վկայություն է նաև Ստ. Օրբելյանի հետևյալ գրառումը. «Եւ զի կաթողիկոսքն Հայոց հեռացեալ էին յայնմ ժամանակի զի վասն հանապազորդեան հինահարութեանցն Իսմայէլացւոց թողեալ էին զաթոռն որ ի Դվին և շրջէին այսր և անդր ընդ թագաւորացն Հայոց: Երբեմն բնակէին առ Գագկայ թագաւորին ի Վասպուրական աշխարհի, ի վանս Ձորոյ, ուր կայր սեղանն և աթոռն և գաւազան սրբոյն Գրիգորի. երբեմն՝ բնակէին ի Շիրակ գավառի Առ Շիրակավանին ի վանսն Արգինայի. և այսպէս տարաբերեալք լինէին»²: Նկարագրելով Հայոց կաթողիկոսների աստանդական վիճակը՝ Ստ. Օրբելյանը մի կողմից կարծես փորձում է արդարացնել Սյունյաց Հակոբ եպիսկոպոսի Հայ Աղվանից կաթողիկոսից մեռն ընդունելու հանգամանքը, սակայն մյուս կողմից այն համարում է «մեծ գայթակղութիւն և անկանգնելի գլորումն»³:

Եվ անդրադառնալով Հայ Աղվանից հոգևոր առաջնորդության կողմից Սյունիքի եպիսկոպոսի խնդրանքը անմիջապես իրագործելու, ինչպես նաև, ձեռնադրության հանգամանքին, պատմագիրը իրավացիորեն նշել է. «արքեպիսկոպոսոքն Աղվանից ի Հայոց կաթողիկոսացն առնուին ձեռնադրութիւն. և սակաւ մի ամօք յառաջ քան զայս ետս էին կացեալ՝ ի վախճանէն Գէորգեայ կաթողիկոսին մինչ ի ժամանակս այս Անանիայի»⁴: Այնուհետև Օրբելյանը, կարծես ինքն իրեն լրացնելու, թերևս նաև, ուղղելու մտայնությամբ, հետևյալն է գրել. «... Իսկ ի վախճանէն Գէորգայ, վասն դառն և ազգի ազգի անցից աշխարհիս յիսմայէլականացն, ոչ կարացին հասանել առ հայրապետքն Հայոց յԱղվանից. նմանապէս և անփոյթ լինէր ի Հայոց կաթողիկոսացն. զի ամենայն ոք միայն զանձին

¹ Տես՝ Բ. Ուլուբաբյան, *Հայոց Արևելից եկեղեցին և մշակույթը*, Եր., 1998, էջ 165:

² Ստ. Օրբելյան, էջ 274-275:

³ Նույն տեղում, էջ 275:

⁴ Նույն տեղում, էջ 276:

հնարս հայթհայթէր գերծման յիսմայէլական սրոյն: Ձեռնադրեն ապա կաթողիկոս Աղվանից յետ Յօնանու զնորին հարազատն Սիմէոն անուն, ապա գԴավիթ, ապա զՍահակ, ապա զԳագիկս զայս, որ լինէր ամբ 69 ինքնաձեռն և անձնիշխան թերակատար օծման նոցա»¹:

Ուրեմն պատմիչը քաղաքական պատճառներով է բացատրում Աղվանից կաթողիկոսների «ինքնաձեռնադրական թերակատար օծումը»: Միաժամանակ, չարդարացնելով այն, չի համարում Ամենայն Հայոց կաթողիկոսությունից երես դարձնելու կամ լրիվությամբ անջատվելու միտում, որպիսին ներկայացված է Աբրահամ Զամինեանի աշխատության մեջ. «Իսկ Աղուանք մօտ 70 տարի արդէն դադարել էին Հայոց կաթողիկոսներից ձեռնադրութիւն առնել... Արդ Անանիա կաթողիկոսը Գագիկ ու Աբաս թագաւորների յորդորներից քաջաւերուած՝ վճռում է ս. Լուսաւորչի հօտից բաժանուած ու օտարացած ժողովրդին կրկին միացնել Հայոց եկեղեցու հետ և նրա նախնական միութիւնը անխախտ պահպանել»²: Հետաքրքիր է, որ «օտարացած ժողովրդի» մասին է խոսքը և կամ ուրիշ ինչ փաստարկներ կան այդ «օտարանալու» վերաբերյալ: Երկիրը կարող է ենթարկվել քաղաքական մասնատման, օտարի տիրապետության, բայց ժողովուրդը «օտարանալ» ինքն իրենից՝ թերևս անգամ տրամաբանական չէ, որովհետև այդ նույն ժողովուրդը մշտապես հավատարիմ է մնացել իր հավատքին, հետևաբար նաև իր արմատներին:

Այդպիսի հակասական տեսակետ զարմանալիորեն արտահայտել է նաև Մաղաքիա Օրմանյանը՝ գրելով. «Շատոնց ծանոթ էր Աղվանից աթոռին հակամիտութիւնը, որ Հայոց հայրապետութեան հետ ունեցած կապակցութիւնը խզէ և ինքնագլուխ կաթողիկոս ըլլա և ոչ թէ Հայոց աթոռին ներքև՝ իբրև լոկ արքեպիսկոպոսութիւն սեպուի»³:

Հարցի քննությունը պահպանված աղբյուրների հիման վրա երբեք այդպիսի լուծման չի հանգեցնում: Համենայնդեպս, եթե երբեմն Աղվանից աթոռի կողմից դրսևորվել են որոշակի շեղումներ, այն էլ արտաքին քաղաքական տարաբնույթ ճնշումներով պարտադրված, ապա երբեք համընդհանուր ու նպատակային անջատողական միտումներ չեն նկատվել: Աղբյուրների հաղորդման համաձայն՝ ինքը՝ Հայոց Մայր Աթոռը, երբեմն որոշ կաթողիկոսների ազդեցության տակ դեպի քաղկեդոնականությունը

¹ Նույն տեղում, էջ 281-282:

² Աբր. Զամինեան, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, Նոր Նախիջևան, 1908, էջ 167:

³ Մ. Օրմանյան, Ազգապատում, հ.Ա, մաս Գ, Պեյրուք, 1961, էջ 1088:

թեքվելու փորձության է ենթարկվել, որը, համեմայնդեպս, հիմք չի տալիս անդելու, թե Հայոց եկեղեցին հակվել է դեպի քաղկեդոնականությունը: Նույն դրությունն էր նաև Աղվանից եկեղեցու համար, և դա հիմնավորել ու ներկայացնել, թե Աղվանից կաթողիկոսությունը միշտ էլ փորձում էր դուրս գալ Ամենայն Հայոց նվիրապետության ենթակայությունից, կարծում ենք, այնքան էլ չի համապատասխանում իրականությանը, և Մ.Օրմանյանը այդ տեսակետն արտահայտել է լոկ ընդհանուր երևույթների ազդեցության տակ՝ առանց վկայակոչելու որևէ հիմնավոր աղբյուր: Իր տեսակետը կարծես հիմնավորելու միտումով՝ Մ.Օրմանյանն այնուհետև շարունակել է. «Հայաստանի շփոթ և ընկճեալ վիճակը և կաթողիկոսներուն տարտամ և թափառական աստանդականութիւնը, և իրենց ազդեցութեան նուազիլը նոր պատեհ ընծայեցին աղուաններուն՝ իրենց հնամենի ջանքը վերսկսելու, և Սահակ Աղուանից կաթողիկոս նորէն ոյժ տուալ այդ նպատակին: Որպէսզի ավելի զօրաւոր ընէ իր գործը, իրեն օգնականներ ալ սկսաւ որսալ, և Հայաստանի հիւսիսային կողմերը իր ազդեցութեան ներքեւ առնել»¹: Ակնհայտ է, որ «Հայաստանի հյուսիսային կողմերը» ասելով նա ի նկատի ուներ Սյունյաց թեմի առաջնորդ Հակոբի ձեռնադրությունն Աղվանից կաթողիկոսից, որի նկատմամբ, թեկուզ քննական մոտեցում է ունեցել նաև Սյունիքի պատմության շարահարողը, սակայն ճշմարտացիորեն ներկայացրել է նաև արդարացուցիչ հանգամանքներ պարունակող քաղաքական կացությունը:

Չպետք է մոռանալ նաև մեկ այլ հանգամանք, որ եթե Աղվանից կաթողիկոսությունը որևէ կերպ անջատողական ձգտում ունենար, ապա դրան նպաստող քաղաքական պայմանները թերևս նույնպես առկա էին. նախ և առաջ երկրի քաղաքական մասնատվածության հետևանքով ստեղծված Հայոց Արևելից ինքնուրույն թագավորությունը, որ ինքնուրույն կաթողիկոսության հիմնավոր պատվարներից էր և որը, սակայն, պատմագրի վկայությամբ, երբևէ չի ընդունել Հայոց եկեղեցական հաստատությունից որևէ կերպ անջատվելու և ինքնուրույնություն ունենալու տարբերակը:

Ասվածի վկայություններից պետք է ընդունել վերը նշված մեջբերումը՝ կապված Սամվել Եպիսկոպոսի ինքնուրույն ձեռնադրության հետ, որի դեմ ըմբոստացել էին Աղվանից աշխարհիկ տերերը: Պակաս համոզիչ վկայություն չէ նաև հենց ինքնուրույն թագավորության հիմնադիր Համամ

¹ Նույն տեղում, էջ 431:

Բարեպաշտի վերաբերմունքը հիշյալ խնդրի առնչությամբ, երբ Հայոց արևելից իշխանի թախանձանքի շնորհիվ Գևորգ Բ Գառնեցին վերահաստատեց ինքնուրույն կաթողիկոս հռչակված Հովնանին: Եվ երկրորդ, ինչպես Ստ. Օրբելյանն է իրավացիորեն նշել, որ Աղվանքն անփութորեն անտեսվում էր հայոց կաթողիկոսների կողմից, քանի որ յուրաքանչյուր ոք միայն իր անձի համար էր հնարներ փնտրում՝ իսմայելական սրից ազատ մնալու համար¹:

Հիշյալի կապակցությամբ շատ բնորոշ ու արտահայտիչ ձևակերպում է կատարել Բ.Ուլուբաբյանը. «Այդ կաթողիկոսները բառացիորեն թափառական էին, գավառից գավառ էին փախչում, վանքից վանք և իրենք իսկ չգիտեին, թե որտեղ են գլուխ դնելու հաջորդ օրը... Այս դեպքում նրանց որտե՞ղ այցելեին այս Արցախի ու Սյունիքի ամբարտավանացած առաջնորդները»²:

Ինչ վերաբերում է Մ.Օրմանյանին, ապա իր տեսակետը հավանաբար հիմնավորելու միտումով այնուհետև գրել է. «Միև կողմէն այդ կողմի իշխանները, ամենքն ալ Բագրատունի սերունդէ, չէին սիրէր անուղղակի կերպով Արծրունի իշխաններու ազդեցութեան ներքև ըլլալ, որոնց հովանավորութեան ենթարկեալ էին Աղթամար նստող վերջին կաթողիկոսները»³: Բնականաբար խոսքը վերաբերում է Հայ Աղվանից իշխաններին, սակայն պարզ չէ, թե կոնկրետ ո՞ր աղբյուրն է հաղորդում նրանց ու Արծրունիների միջև գոյություն ունեցող հակասությունների մասին: Իսկ ինչ վերաբերում է նրանց կողմից տեղի հոգևոր նվիրապետներին Ամենայն Հայոց Մայր Աթոռին հակադրելու միտումներին, ապա այստեղ փաստերը բոլորովին հակառակն են հաղորդում: Հայ Աղվանից Համամ Բագրատունի իշխանի արարքը, կապված Ամենայն Հայոց Գևորգ Բ Գառնեցի կաթողիկոսին գերությունից ազատելու հետ, արժանի է միայն գովեստի ու մեծարման, վկայություն է Ամենայն Հայոց հայրապետի նկատմամբ տաժած անսահման նվիրվածության ու խոնարհումի: Իսկ նրա հաջորդ և նույնպես աստանդական վիճակում հայտնված ու Հայոց Արևելից կողմերում որոշ ժամանակ ապրած Հովհաննես Դրասխանակերտցի կաթողիկոսը որևէ ակնարկ անգամ չի կատարել հիշյալ երկրամասի աշխարհիկ տերերի կողմից հանդես բերած ամբարյացկամ վերաբերմունքի մասին: «Սակա այնորիկ և ես ըստ տէրունեանն հրամանի

¹ Տես՝ Ստ.Օրբելյան, էջ 281:

² Բ.Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից եկեղեցին և մշակույթը, էջ 164: Մ.Օրմանյան, էջ 431:

³ Մ.Օրմանյան, էջ 431:

հալածեալ շրջեցայ ի քաղաքէ ի քաղաք ի կողմանս արևելեայ Աղուանից առ մեծ իշխանն Սահակ երթեալ և առ թագաւորն նոցունց Ատրնէրսեհ, որ ըստ արևելից հիւսիսոյ Կովկասու. զի և նոքա ի ժողովրդենէն մերմէ և խաշն արօտի մերոյ էին: Եւ ի նոցանէն ոչ ինչ սակաւ ծախս ռոճկաց ըստ իւրաքանչիւրունմ սակի կարգէր մեզ պարտապանաբար վճարելով զպէտս ամենեցունց»¹:

Կարծում ենք հիշյալից դժվար չէ ենթադրել, որ հայրապետն անգամ իր գոհունակությունն է հայտնում Հայոց Արևելից աշխարհիկ տերերին, որոնք չէին խնայում իրենց միջոցներն աստանդական վիճակում հայտնված հոգևոր առաջնորդարանի կարիքների համար: Ինչ վերաբերում է Հայ Աղվանից եկեղեցու հիշյալ շրջանում ունեցած անջատական ձգտումներին, ապա դրանց փաստացի առկայության պայմաններում անհնար էր, որ կաթողիկոսը որևէ ակնարկ չկատարեր այդ մասին:

Հիշյալ տեսակետը հիմնավորող վկայություն, բարեբախտաբար, հանդիպում ենք նաև հենց քննարկվող ժամանակաշրջանում Հայոց Մայր Աթոռը առաջնորդած Անանիա Մոկացու մոտ. «Իսկ մեք՝ վասնզի ոչ էր ըստ հրամանի աստուծոյ և ոչ ունէր ձեռնադրութիւն ի մէնջ՝ ոչ ընկալաք զնա և ոչ հրաման տուաք ուրուք յիշխանաց ընդունել զնա: Իսկ զնախնեացն բարեմտութիւն և զհարցն դաւանութիւն, որ կայր յԱղուանից Պատմութեանն, գիտելով իշխանացն Աղուանից, որ լիեալ էր առ նախնեօք ընդ այլ սրբոյ Լուսաւորչին աթո(Բ)ռակալաց, ո՛չ ընկալան զնա»²:

Այսպիսով, կարելի է եզրակացնել, որ 9-րդ դարի երկրորդ կեսից սկսած, քաղաքական հանգամանքների թելադրանքով, թուլացել էին կապերը՝ մի կողմից՝ Ամենայն Հայոց կաթողիկոսության, մյուս կողմից՝ ծայրամասային թեմերի միջև: Արդյունքում՝ ծայրամասային որոշ թեմեր, այդ թվում՝ Հայ Աղվանից և Սյունյաց թեմերը ձեռք էին բերել որոշակի ինքնուրույնություն, որը, սակայն, երբեք չի հասցրել ամբողջական մեկուսացման կամ անջատման: Եվ X դարի երկրորդ կեսին, կապված Բագրատունյաց հայկական թագավորական իշխանության հզորացման հետ, վերստին կանոնակարգվեց Հայոց Մայր Աթոռի գործունեությունը:

946թ. Հայոց հայրապետ ընտրված Անանիա Մոկացի կաթողիկոսը (946-967թթ.) ջանք ու եռանդ չի խնայել վերստին վերականգնելու Հայոց եկեղեցու Մայր Աթոռի ու նրա ծայրամասային թեմերի միջև գոյություն

¹ Յովհաննես Կաթողիկոսի Դրափսանակերտոցոյ Պատմութիւն Հայոց, Եր., 1996, էջ 220:

² Անանիա Մոկացի, էջ 133:

ունեցող նախկին հարաբերություններն ու միասնությունը վերականգնելու, և այդ նպատակին ուղղված միջոցառումներն ամբողջությամբ բարեհաջող ավարտ ունեցան, քանի որ դրանց դիմակայող լուրջ խոչընդոտներ չհանդիպեցին: Այստեղ տեղին է մեջ բերել հայ պատմագրության կարկառուն ներկայացուցիչներից Մ. Ուռհայեցի վարդապետի աշխատության հետևյալ տողերը. «Արդ այս ամենայն խռովութեանցս և հանդէս բարկութեանս ոչ կարաց մտանել յաշխարհն Աղուանից, որ ասի խորին աշխարհ Հայոց, որ է աթոռ սրբոյ առաքելոյն Թադէոսի: Արդ այս ամենայն յայնմ աշխարհի ոչ եղև բաժանումն սրբոյ աթոռոյն, այլ մնաց անշարժ հաստատութեամբ, հայրապետութեամբ և թագաւորութեամբ»¹:

Քննարկվող հարցի հստակեցման նկատառումով, անդրադառնալով հայ պատմագրության մեկ այլ ականավոր ներկայացուցչի՝ Կ. Գանձակեցուն, կրկին կարող ենք համոզվել վերոհիշյալ տեսակետի հավաստիության մեջ: Կ. Օհանջանյանը գրել է. «Կ. Գանձակեցու պատմությունը, անշուշտ, շատ արժեքավոր է հայ-աղվանական եկեղեցու ներքին կյանքի, եկեղեցական մվիրապետության, ծիսական խնդիրների, վանական դպրոցների և դպրության... պատմության համար»²: Աղվանից եկեղեցու պատմությանը մվիրված գլխում հաջորդական կարգով նշված են Աղվանից եկեղեցու կաթողիկոսները, ընդ որում՝ ընդգծված են նաև այն կաթողիկոսները, որոնք ձեռնադրություն են ստացել Հայոց կաթողիկոսներից, իսկ հիշյալ ձեռնադրությունը չստացած կաթողիկոսների վերաբերյալ որևէ ակնարկ անգամ չկա Հայոց կաթողիկոսությանը նրանց չենթարկվելու և կամ հակադրվելու վերաբերյալ: Եվ սա այն դեպքում, երբ պատմիչը առանձնակի ուշադրություն է դարձրել նաև ձեռնադրություն ընդունելու եկեղեցակարգի վրա, հավանաբար դրան կարևորագույն նշանակություն վերագրելու տեսանկյունով: «Եւ մինչդեռ ի գերութեան էր Գէորգ, սա (եպիսկոպոս Տեր Հովնանը-Մ.Բ.) գայ յԱղուանս և անդէն ձեռնադրի առանց կամաց տեառն Գեորգայ. և իբրև գնեցին զտէր Գէորգ իշխանքն Աղուանից, լուծանէ զՅովնան ի պատուոյն, բայց աղաչեալ զնա իշխանացն Աղուանից վասն երախտեացն, որ առ նա, կրկին ձեռնադրէ զնա ևս»³: Կարծում ենք պատմիչը շատ պարզ ու իրական է ներկայացրել իրականությունը, առանց ուռճացնելու և անհիմն եզրակացությունների:

¹ Մատթեոս Ուռհայեցի, Ժամանակագրություն, Եր., 1991, էջ 230-231:

² Տես՝ Նույն տեղում, էջ 27 - 28:

³ Կ. Գանձակեցի, Պատմություն Հայոց, Եր., 1961, էջ 198:

949 թվականին (Հայոց ՅՂԸ)¹ Անանիա կաթողիկոսը հովվապետական առաքելությամբ մի խումբ եպիսկոպոսների ու հոգևոր այլ գործիչների ուղեկցությամբ այցելում է Սյունիք, իսկ այնուհետև պետք է գնար Հայոց Արևելից կողմերը: Ստ. Օրբելյանի նկարագրությամբ՝ հայոց հայրապետն արժանանում է Սյունյաց աշխարհիկ ու հոգևոր տերերի ամենաջերմ ընդունելությանը: Սյունիքի Հակոբ եպիսկոպոսը խոնարհվում ու մեղքերի թողություն է խնդրում հայոց հայրապետից²: Սյունյաց եպիսկոպոսի կողմից արտահայտած ներողամտական խոսքը, բնականաբար, վերաբերում էր օրինական օժմանը և հասկանալի է, որ, անկախ օբյեկտիվ կամ սուբյեկտիվ բոլոր հանգամանքներից, կատարվածն իրոք «հանդգնություն» էր, բայց ոչ՝ միտումնավոր, այլապես այն գոնե կհանդիմանվեր հայոց հայրապետի կողմից և ոչ թե «շնորհակալ եղավ և ուզեց գնալ Աղվանք»:

Կաթողիկոսի այցելությունն Արցախ, սակայն, հետաձգվեց՝ կապված Հայոց Աբաս Բագրատունի թագավորի տիկնոջ մահվան հետ: Ստ. Օրբելյանն այնուհետև շատ հետաքրքիր տեղեկություն է հաղորդում, որն էլ ավելի է օգնում առաջադրված տեսակետի հավաստիությունն ընդունելու խնդրում. «Իսկ ամենաչարն, որ հանապազ խանդայ ընդ բարին և գրգռե զմարդիկ ի խռովարար չարութիւն, ոչ ետ թոյլ այսմ արարուածոյ... սկսան քսել վերստին զՅակոբ առ կաթողիկոսն, եթէ կրկին ապստամբեաց ի ձէնջ. և նա չտայ թոյլ հնազանդել Աղվանից ընդ ձեռամբ քով... և այնպէս խռովութիւն և պատերազմ մեծ զարթուցին ի մեջ եկեղեցւոյ: Զոր և ես իսկ զրպարտանք հարիմ զայսպիսի բանս և ոչ ճշմարտութիւն զրադատ եպիսկոպոսին Յակոբայ, զի զինչ փառք էր և պարծանք նմա թողուլ զմեծ աթոռն սրբոյն Գրիգորի Լուսաւորչին և ծառայել իւրում ծառայակցին որք և անկատար և թերի ունէին զօծումն շնորհին»³:

Ահա այսպես, պատմագիրը շատ հստակ ու իրականությամբ համապատասխան ներկայացնում է Հայոց եկեղեցու հոգևոր-քաղաքական կացությունը և «պաշտոնական օծությամբ անկատար ու թերի» Հայոց եկեղեցու երկու թեմերի տարանջատման գաղափարն ընդունում է պարզապես որպես «զրպարտանք» ու «ոչ ճշմարտութիւն»: Մանավանդ որ, դժբախտաբար, Հայոց եկեղեցու ներսում ևս երբեմն տեղ էին գտնում

¹ Բ.Ուլուբաբյան, Հայոց Արևելից եկեղեցին ու մշակույթը, էջ 165:

² Ստ. Օրբելյան, էջ 276:

³ Նույն տեղում, էջ 277:

քրիստոնեական գաղափարաբանությանն անհարիր նախանձն ու «բան-սարկությունը»։ «դարձեալ նախանձ, դարձեալ բարկութիւն և քսութիւն, դարձեալ որոշումն յաստուածային միաբանութենէն ...»¹։

Առկա աղբյուրների համադրությունից կարելի է նկատել, որ, իրոք, թե՛ Սյունյաց և թե՛ Աղվանից թեմերում երբեմն հակասություններ են եղել կաթողիկոսական աթոռի թեկնածուի առաջադրման ու օրինական հաստատման շուրջը, ինչը, բնականաբար, չի կարելի տարածել ողջ թեմի վրա ու բնորոշել որպես անջատողական քայլ։

Հայոց Արևելից եպիսկոպոսների խնդրանքը հարգելով՝ Անանիա կաթողիկոսը Հովնանին ձեռնադրեց կաթողիկոս և ուղարկեց Արցախ։ Սակայն Հովնանի ձեռնադրումով խնդիրը չփակվեց, քանի որ բավականին սուր բնույթ ընդունեցին հատկապես մերժում ստացած Գագիկի ու օրինական ձեռնադրություն ստացած Հովնանի հարաբերությունները, ինչի պատճառով Ամենայն հայոց կաթողիկոսն ուղևորվում է դեպի Արցախ։ Հասնելով խաչեն՝ Անանիա կաթողիկոսն արժանանում է երկրամասի գլխավոր իշխան Գրիգորի մեծաշուք ընդունելությանն ու հյուրընկալությանը. «ընդ առաջ եղև մեզ մեծ և փառաւոր աստուածապահ և բարեպաշտ տէր Գրիգոր իշխան»²։

Իշխանը հատուկ հրովարտակով դիմում է բոլոր գավառների հոգևոր առաջնորդներին, որպեսզի շուտափույթ հավաքվեն Գանձասարի իր ապարանքը։ Անանիա Մոկացու հավաստմամբ՝ հավաքվել էին Աղվանից աշխարհի «բազում հարք և սուրբ եպիսկոպոսունք, և այլ գիտնական քահանայք...»³։

Ժողովին ներկա էին նաև Գագիկ ու Հովնան եպիսկոպոսները, որոնց ընտրության շուրջն առաջացել էին տարակարծիքներ։ Հովնան եպիսկոպոսն օրինական ձեռնադրություն էր ստացել հայոց հայրապետից, սակայն ժողովականների մեծ մասը չէր ընդունում նրա թեկնածությունը։ Գագիկի թեկնածության շուրջը ևս տարակարծություններ կային, սակայն, առկա փաստերի համաձայն, ժողովականների մեծ մասը պաշտպանում էր նրան։ Գագիկի թեկնածությունը պաշտպանում էր նաև խաչենի Գրիգոր իշխանը, որը խնդրում է կրկին ձեռնադրել Գագիկին, որ սակայն, ուղղադատ ու ճշմարտաքննին հայրապետը «գոր ոչ պատշաճ

¹ Ստ.Օրբելյան, էջ 132։

² Անանիա Մոկացի, էջ 134։

³ Նույն տեղում։

համարեալ»¹: Նույնն է հաղորդում նաև հենց ինքը՝ Ամենայն հայոց հայրապետը²: Իսկ Աբրահամ Ջամինեանը, առանց ստույգ ու համոզիչ հիմնավորման, ուղղակիորեն նշել է, թե «Գագիկն էլ կամովին հրաժարվում է»³:

Ի դեպ, այստեղ էլ պետք է նկատել, որ հիշյալ տարածայնությունները կապված էին զուտ առանձին կաթողիկոսական թեկնածուների «ինքնուրույն» օժման հետ և բոլորովին ակնարկված չէ եկեղեցական թեմի տարանջատման մասին: Հոգևոր պետը, ըստ Ստ.Օրբելյանի, անմիջապես չի ձեռնադրում Հայ Աղվանից աթոռի առաջնորդ, քանի որ տեղի հոգևոր ու աշխարհիկ տերերը նրան հավաստիացնում են, որ շուտով իրենք կընտրեն մի արժանավայել այրի եւ կուղարկեն հայոց հայրապետի մոտ՝ օրինական ձեռնադրություն ստանալու խնդրանքով:

Անանիա Մոկացին ճանապարհվում է Սյունիք ու այնտեղից էլ վերադառնում իր աթոռը: Հավանաբար այս իրադարձությունները տեղի են ունեցել 949 թվականին⁴: «949 թուին (ՅՂԲ) արդեն վերջացրած է լինում նա իր երկրորդ ճանապարհորդութիւնը Շիրակից դեպի Աղուանք»⁵:

Հայրապետի վերադարձից հետո, ինչպես վկայում են աղբյուրները, մասնավորապես Ստ. Օրբելյանը, նրա ուշադրության կենտրոնում է մնացել հիշյալ երկու թեմերի շարունակվող գործելակերպը: Ստ. Օրբելյանը, հիշյալի վերաբերյալ իր խոսքն ավարտելով, նշում է, որ «այսպէս խափանեաց զմեծ պատերազմն եկեղեցւոյ, և արար խաղաղութիւն կեղեքեալ և տառապեալ ազգիս Հայոց. և զպատուական անդամսն եկեղեցւոյ որ օծտեալ էին վերստին միացոյց ի գլուխն գովելի ի մեծ պատրիարքսն Հայոց, որ սրբոյն Գրիգորի են աթոռակալք»⁶: Այնուհետև Անանիա կաթողիկոսից օրինական ձեռնադրություն է ստանում Փառիսոսի Տեր Դավիթը և վերադառնում Արցախ: Մ.Դասխուրանցու վկայությամբ՝ 6 տարի հայրապետություն անելուց հետո, նա կնքում է իր մահկանացուն⁷:

Ա.Հակոբյանի կողմից ճշտված VI-X դարերի Աղվանից կաթողիկոսաշարքում ևս հիշատակված է Փառիսոսի Տեր Դավիթ կաթողիկոսը, որի

¹ Նույն տեղում:

² Տես՝ Անանիա Մոկացի, էջ 135

³ Աբր.Ջամինեան, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, էջ 168:

⁴ Աբր.Ջամինեան, Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, էջ 168:

⁵ Յավելուած Արարատի, 1897, փետրուար, էջ 91:

⁶ Ստ.Օրբելյան, էջ 286:

⁷ Մ.Կաղանկատվացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի, Եր., 1983, էջ 347:

աթոռակալության ժամանակահատվածը կարծես ճշգրտված է մի շարք աղբյուրների համադրությամբ՝ 958-964թթ.¹: Հիմք ընդունելով առկա որոշ աղբյուրները և համապատասխան ուսումնասիրությունները՝ մենք ևս հակված էինք այն ընդունել որպես ճիշտ եզրակացություն: Սակայն, վերստին անդրադառնալով Մ.Ուռնայեցու հայտնի «Ժամանակագրության»-ը, բոլորովին այլ եզրակացության հանգեցինք:

Հայտնի է, որ 961 թվականին Անին հռչակվեց Բագրատունյաց Հայաստանի մայրաքաղաք, և նույն թվականին էլ կատարվեց Աշոտ Գ Բագրատունու օծման արարողությունը²: «Ի թուականութեանն Հայոց 410 հարկաւորեալ հայրապետն սուրբ և ամենայն իշխանք Գագկայ, և առաքեալ դեսպան առ կաթողիկոսն Աղվանից Տէր Յովհաննէս և առ թագաւորն նոցա Փիլիպպէ, կոչեցին գալ յօծումն թագաւորին Գագկայ»³: Հիշյալ արարողության հանգամանալից նկարագրությունը հասկանալի ոգևորությամբ է տվել Մ. Ուռնայեցին, իսկ այնուհետև, խոսելով օծման հանդիսավոր արարողությանը ներկա իշխանների ու հոգևոր գործիչների մասին, գովեստով ներկայացրել նաև «զամենագովելին զՏէր Յովհաննէս կաթողիկոսն Աղուանից աշխարհին, և քառասուն եպիսկոպոսունք ընդ նմա»⁴: Այսպիսով, Մ.Ուռնայեցին, ու նաև, նրա վրա հենվելով, Հովհ. Շահխաթունյանցը Ամենայն Հայոց Անանիա կաթողիկոսի կողմից Հայոց Աշոտ Բագրատունի թագավորի օծման արարողությանը մասնակից են համարում Աղվանից Հովհաննէս կաթողիկոսին: Սույն տեսակետն է արտահայտել նաև Մ.Բարխուտարյանցը⁵: Սակայն Բաղդասար Միտրոպոլիտ Հասան-Ջալալյանը Հովհաննէսի Աղվանից կաթողիկոս ընտրվելու տարեթիվ է հիշատակում 963-ը՝ այն թյուրիմացաբար կապելով Հայոց Անանիա կաթողիկոսի մահվան ու նրա հաջորդ Վահանի նոր կաթողիկոս ընտրվելու արարողությանը մասնակցելուն հետ⁶: Փաստորեն աղբյուրները մատնանշում են Աղվանից Հովհաննէս կաթողիկոսի անունը 961թ իրադարձությունների առնչությամբ, բայց և զարմանալիորեն ուսումնասիրողների մի մասի տեսադաշտից այն դուրս է մնացել: Հենվելով հավանաբար ուսումնասիրողների համոզիչ թվացող

¹ Ал. Акопян, *Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках* Ер. 1987՝ стр.277.

² Տես՝ Հ.Ա. Հարությունյան, *Հայաստանը 9-11-րդ դարերում*, էջ 96:

³ *Տարեգիրք Սմբատայ սպարապետի, Փարիզ, 1859*, էջ 22:

⁴ Նույն տեղում:

⁵ Տես՝ Մ.Բարխուտարյանց, *Պատմութիւն Աղուանից, հ. Ա., Վարդաշապատ, 1902*, էջ 170-171:

⁶ «Նիւթեր Աղուանից պատմութեան համար», «Լումայ», 1897, գիրք Բ, էջ 329:

փաստերի վրա՝ նույն վրիպումը թույլ է տվել նաև Կ.Ցուկերմանը: Մասնավորապես՝ նրա կողմից ներկայացված Աղվանից կաթողիկոսների ցանկում դուրս է թողնված Հովհաննես կաթողիկոսի անունը¹:

Աղվանքի Փիլիպոս իշխանի և Տեր Հովհաննեսի գործունեության վերաբերյալ գովեստով են արտահայտվում հայ մատենագիրները: Նրանք հոգևոր քաղաքական ասպարեզ եկան այնպիսի ժամանակաշրջանում, երբ վերջապես երկրամասն ազատագրվել էր արաբական լծից, սակայն տակավին թարմ էին նրանց թողած ավերիչ հետքերը: Եվ «խաղաղանում են բնակիչներն շնորհիւ անխոնջ ջանից Յովհաննէս կաթողիկոսի, Փիլիպոս թագավորի և Սենեքերիմ իշխանաց իշխանի, շինուում և նորոգուում են եկեղեցիներն և բերդերն, դառնում են ս. եկեղեցու ծոցն բռնի մահմետականացեալներից ամենամեծ մասն... ամրապնդուում են Քրիստոնեության հաւատն, յոյսն և սէրն. շինութիւն է առնում երկիրն և օրաւոր շատանում է ուսումնականաց թիւն»²: Հայոց Արևելից Գրիգոր Բ Մեծ իշխանի որդի Փիլիպպեի իշխանապետության շրջանում Փառիսոսի իշխանության սահմանները ձգվում էին Շամքոր գետակի վերին ավազանում, Արցախյան լեռնաշղթայի փեշերով դեպի հյուսիս ու արևմուտք մինչև Շամքոր, հյուսիսում սահման ունենալով Կուր գետը³: Հայ ժողովրդի արևելյան հատվածի համար ինքնուրույն իշխանության գոյությամբ ստեղծվում են հոգևոր-քաղաքական ու տնտեսական առաջընթացի պայմաններ:

Մ. Ուռհայեցու հավաստմամբ՝ Հայոց Անանիա հայրապետի ցանկությունն էր իրեն հաջորդ ձեռնադրել Սյունիքի Վահան եպիսկոպոսին, ինչը և իրականացվեց: Սակայն Վահանի կաթողիկոսությունը «մի ներքին խռովութիւն առաջ բերեց»⁴, որի պատճառը նրա «հուանսիրությունն» էր, ուստի հայ հոգևոր խավը, չհանդուրժելով Վահանի գործունեությունը, ժողով գումարեց՝ եկեղեցում տիրող իրավիճակը քննարկելու նպատակով:

Վահանի «հուանսիրության» մասին վկայություն կա Ստ.Օրբելյանի⁵ և Կ.Գանձակեցու մոտ⁶: 970 թվականին գումարված ժողովը քննեց ու դատապարտեց Վահանի ընթացքը և «միաբանեալ նստուցին յաթոռ

¹ Constantin Zuckerman, *L'Albanie caucasienne au X siècle, Travaux et Mémoires* 13, p. 583.

² Մ.Բարխուտարեանց, *Պատմութիւն Աղուանից, հ.Ա, էջ 170*:

³ Վ.Բալայան, *Արցախի պատմություն, Եր., 2002, էջ 109*:

⁴ Աբր.Ջամինեան, *Հայոց եկեղեցու պատմութիւն, էջ 170*:

⁵ Տես՝ Ստ.Օրբելյան, *էջ 287-290*:

⁶ Տես՝ Կ.Գանձակեցի, *էջ 87*:

սրբոյ Լուսաւորչին զՍտեփանոս...», որ ի Սևան կղզւոջ»¹: Մ.Ռուհայեցու հավաստմամբ՝ վերոնշյալ ժողովը, ինչպես նաև Վահանի մահվանից հետո Հայոց 432թ./983թ./ տեղի ունեցած Հայոց նոր կաթողիկոսի օծման հանդիսավոր ժողովները վերստին գլխավորում էր Աղվանից Հովհաննես կաթողիկոսը: Պետք է նկատել, որ հիշյալ ժամանակահատվածում Հայոց հոգևոր-եկեղեցական ժողովների վարումը Հայ Աղվանից հոգևոր առաջնորդի կողմից ևս մեկ վկայություն է այն իրողության, որ Հայ Աղվանից կաթողիկոսությունը շարունակում էր մնալ որպես Հայոց եկեղեցական հաստատության ամենահզոր թեմերից մեկը: Միաժամանակ հարկ է ընդգծել, որ Աղվանից Դավիթ կաթողիկոսից հետո աթոռակալել է Տեր Հովհաննեսը և հենց այս Հովհաննեսից հետո Աղվանից կաթողիկոսական աթոռն անցավ Տեր-Պետրոսին, որը Գարդմանի եպիսկոպոսն էր: Այստեղ արդեն դժվար է միանշանակորեն ճշգրտել Հովհաննեսի և Պետրոսի աթոռակալության կոնկրետ թվականները, բայց փաստն այն է, որ Պետրոսի անվան հետ կապված միակ տեղեկությունը Մ.Դասխուրանցու կաթողիկոսաշարքում պարզապես նրա անվան հիշատակությունն է և այն, որ աթոռակալել է «ամս ժԸ. յեպիսկոպոսութենէն Գարդմանայ»²:

X դարի երկրորդ կեսին Հայաստանում իշխանական տների ինքնուրույնության ուժեղացմանը զուգընթաց սկսված կենտրոնացված պետության մասնատվածության գործընթացը գնալով ավելի վտանգավոր բնույթ էր ստանում և որն, ի վերջո, հանգեցրեց Բագրատունյաց թագավորության ներսում տեղական թագավորությունների առաջացմանը: Նշվածների շարքին էին պատկանում նաև Հայոց Արևելից կողմերում Խաչենի և Փառիսոսի թագավորությունները³: Ըստ Մ.Դասխուրանցու՝ Տեր Պետրոս Աղվանից կաթողիկոսին հաջորդում է Փառիսոսի վանքի առաջնորդ Մովսես Գ-ն, որն աթոռակալեց շուրջ 6 տարի՝ 983-988թթ.⁴: Ա.Հակոբյանի հավաստմամբ՝ Մովսես Գ Աղվանից կաթողիկոսի օրոք էլ հենց շարահարվել է Մ. Դասխուրանցու «Աղվանից պատմությունը»⁵: Մովսես Գ կաթողիկոսին հաջորդած հոգևոր առաջնորդների մասին տեղեկություններ հաղորդում են Մխիթար Գոշը,

¹ Նույն տեղում:

² Մ.Կաղանկատվացի, էջ 347:

³ Տես՝ Հ.Ա.Հարությունյան, Հայաստանը 9-11-րդ դարերում, էջ 118:

⁴ Մ.Կաղանկատվացի, էջ 347:

⁵ Ա.Հակոբյան, Մ.Կաղանկատվացու «Աղվանից պատմության ծեռագրերը», ԲՄ, էջ 142-143: Տես նաև՝ Ա.Աкопян, Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, стр.223.

Կ.Գանձակեցի: Ըստ այդ տեղեկությունների՝ Սոփսես Գ-ին հաջորդել են «Աստուծո այր Մարկոս Ա-ն, ապա Հովսեփ Գ-ն»¹:

Резюме

Со второй половины IX века, вследствие политических обстоятельств, ослабли связи между Всеармянским католикосатом и окраинными епархиями. В результате, некоторые окраинные епархии, в том числе Албанская и Сюникская епархии приобрели определенную самостоятельность что, однако, никогда не приводило к полному отделению. И во второй половине X века, в связи с усилением армянского царства Багратидов, снова упорядочилась деятельность Всеармянского Святого Престола.

Summary

Since the second half of the 9th century, in consequence of political circumstances, the relationship between Pan-Armenian Catholicosate and outlying dioceses weakened. As a result, some outlying dioceses, including Albanian and Syunikian dioceses gained certain autonomy which, however, never led to a complete separation. And in the second half of the 10th century, in connection with the strengthening of the Armenian kingdom of Bagratids, the activity of Armenian Holy See was restored again.

**ԵՍԱՅԻ ՀԱՍԱՆ-ՋԱԼԱԼՅԱՆ ԿԱԹՈՂԻԿՈՍԸ ՈՐՊԵՍ ԱՐՑԱԽԱՀԱՅ
ՊԵՏՈՒԹՅԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԱԽՈՍ ՈՒ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊԻՉ
Վահրամ Բալայան**

Պատմական գիտությունների թեկնածու

¹ Կ.Գանձակեցի, էջ 199: Տես նաև՝ Ղ.Ալիշան, Հայապատում, հ.Բ, Վենետիկ, 1901, էջ 386: